

**SOME ASPECTS OF MANAGEMENT
AND ADMINISTRATION OF THE
EDUCATIONAL PROCESS IN
SECONDARY SCHOOLS IN KYIV
IN THE SECOND HALF OF THE
NINETEENTH CENTURY**

кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін,
Національний університет
фізичного виховання і спорту України
(Україна, Київ)
e-mail: popovaob9@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0457-4883>

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін,
Національний університет
фізичного виховання і спорту України
(Україна, Київ)
e-mail: sokolik_n@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Popova O.,
*candidate of philosophical sciences,
associate professor; associate professor
of the department of social and
humanitarian disciplines of the National
University of Physical Education
and Sports of Ukraine (Ukraine, Kyiv)*
e-mail: popovaob9@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0457-4883>

Sokolova N.,
*candidate of historical sciences,
associate professor;
associate professor of the department
of social and humanitarian disciplines of the
National University of Physical Education and
Sports of Ukraine (Ukraine, Kyiv)*
e-mail: sokolik_n@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Розглядаються особливості керівництва та адміністрування освітньо-виховним процесом на вітчизняних теренах у другій половині XIX століт-

тя на прикладі середніх закладів м. Києва, вплив цього досвіду на майбутні освітні практики на території України. Управління освітньо-виховним процесом в даний період у першу чергу переслідувало виховання самодержавного патріотизму, вірності російській імперії та монаршій родині, зверхньо-шовіністичне ставлення до всіх народів, що населяли країну, а тому адміністрування освітнім процесом самодержавною бюрократією супроводжувалось боротьбою з національним рухом, обмеженням прав особистості, переслідуванням інакомислення та свободи висловлювань. Дослідження адміністративних практик в системі освіти на основі архівних документів відкриває можливості соціально-психологічного та соціально-політичного аналізу розвитку системи освіти на вітчизняних теренах, її інституціональних хвороб та педагогічних проривів, її участі у формуванні громадянства держави, на яку працював бюрократичний механізм освітньої системи імперії, простежити процес адміністрування освітнім процесом з боку самодержавної бюрократії в умовах формування громадянського суспільства та наростання національного руху в Україні у другій половині XIX століття. Незважаючи на імперський характер освітньо-виховної політики, детальний аналіз архівних документів доводить існування певних каналізаторів просування української культури у сферу освіти. Документи свідчать, що державні установи в даний період намагалися всіляко розширити соціальний спектр вихованців, допускаючи учнів з найнижчих верств населення до середніх навчальних закладів, що, вочевидь, було виявом бажання вирвати ініціативу у недільних шкіл.

середня освіта, адміністрування, освітні практики, імперські парадигми

The article examines the peculiarities of management and administration of the educational process in the national territory in the second half of the nineteenth century on the example of secondary schools in Kyiv, the impact of this experience on future educational practices in Ukraine. The management of the educational process in this period was primarily aimed at fostering autocratic patriotism, loyalty to the Russian Empire and the royal family, and a superior chauvinistic attitude towards all peoples inhabiting the country, and therefore the administration of the educational process by the autocratic bureaucracy was accompanied by the struggle against the national movement, restriction of individual rights, persecution of dissent and freedom of expression. The study of administrative practices in the education system on the basis of archival documents opens up the possibility of socio-psychological and socio-political analysis of the development of the education system in the national territory, its institutional diseases and pedagogical breakthroughs, its participation in the formation of a citizen of the state, for which the bureaucratic mechanism of the educational system of the empire worked, to trace the process of administration of the educational process by the autocratic bureaucracy in the context of the formation of civil society and the growth of the

national movement in Ukraine. Despite the imperial nature of the educational policy, a detailed analysis of archival documents proves the existence of certain channels for the promotion of Ukrainian culture in the field of education. The documents show that state institutions during this period tried in every way to expand the social spectrum of students, allowing students from the lowest strata of the population to enter secondary schools, which was obviously a manifestation of the desire to wrest the initiative from Sunday schools.

Keywords: secondary education, administration, educational practices, imperial paradigms

Історія керівництва освітньо-виховним процесом в середніх навчальних закладах є важливим історичним та соціально-філософським питанням, розгляд якого дає можливість повніше розкрити ситуацію в системі освіти в Україні у другій половині XIX століття під владою російського самодержавства. У вказаний період відбувається очевидний прорив у формуванні українського національного руху та громадянського суспільства, незважаючи на жорстке протистояння з бюрократичним апаратом самодержавної імперії. Розширення структури середніх навчальних закладів, створення освітньої системи для жінок, розширення мережі недільних шкіл – все це ознаки широкого поступу громадянського суспільства в Україні у другій половині XIX століття.

Розглянути особливості керівництва та адміністрування освітньо-виховним процесом на вітчизняних теренах у другій половині XIX століття на прикладі середніх закладів м. Києва, вплив цього досвіду на майбутні освітні практики на території України, зокрема, у тоталітарний період радянського режиму. Поняття керівництва та адміністрування майже синонімічні, але відрізняються методами впливу: якщо відповідно перше означає як прямий, так і опосередкований вплив на об'єкт освітнього процесу, то друге – лише прямий. Розгляд та аналіз деталей адміністрування освітньо-виховним процесом у досліджуваній період відкриває можливості соціально-психологічного та соціально-політичного аналізу розвитку системи освіти на вітчизняних теренах, її інституціональних хвороб та педагогічних проривів, її участі у формуванні громадянина держави, на яку працював бюрократичний механізм освітньої системи імперії. Простежити процес адміністрування освітнім процесом з боку самодержавної бюрократії в умовах формування громадянського суспільства та наростання національного руху в Україні у вказаний період – принципове наукове завдання.

У статті використаний метод аналізу історичних документів, описовий, який полягає у розгляді і аналізі архівних матеріалів з історії освітньої системи м. Києва у другій половині XIX століття.

Питаннями бюрократично-

го адміністрування освітньо-виховним процесом в Києві у другій половині XIX століття за останні десятиліття займалися такі вчені як О. Грива, Л. Калініна, О. Анищенко, О. Ясинський, С. Палех, С. Сірополко, І. Жовта. Проблем управління навчальним процесом в середніх жіночих закладах в Україні у другій половині XIX століття торкалися В. Вірченко, Т. Сухенко, О. Заєць, Н. Соколова. Історичний екскурс із розвитку системи освіти в Україні висвітлено в монографії С. Сірополка. Проблем реформування шкільної освіти в імперські часи в другій половині XIX – початку XX ст. торкаються у своїх дослідженнях Л. Березівська та Н. Ігнатенко. Хоча, автори вже розглядали проблеми керівництва та адміністрування освітньо-виховним процесом з боку бюрократичної системи імперії (Попова О.Б. (2024) «Деякі особливості адміністрування освітньо-виховного процесу в гімназіях м. Києва другої половини XIX ст.»//Вісімдесят другі економіко-правові дискусії. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 січня 2024 р.) редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», Львів, 96 98 с.; Попова О.Б., Соколова Н.Д., Олексин І.Я. (2024) «Особливості керівництва навчально-виховним процесом в навчальних закладах Києва у другій половині XIX століття»//Гілея, Київ, 2024. С. 37-45), вважають, що цей аспект історії вітчизняної освіти потребує подальшого дослідження.

Методи адміністрування освітнього процесу у будь-якого народу формуються протягом всієї його історії, і на них впливають як культурні традиції та ментальність народу, так і характер соціально-політичної системи. Суспільний розвиток, зміни політичного ладу впливають на зміни в освіті, але чимало рис та особливостей залишаються і продовжують впливати на майбутні практики в освітній системі, часто трансформуючись лише зовні, але внутрішньо залишаючись постійними і незмінними, незважаючи на кардинальні зміни соціально-політичного ладу.

Імперська канцелярія Міністерства народної освіти прагнула контролювати усі процеси в системі освіти, використовуючи як методи покарання, так і заохочення педагогічних працівників. Так, на початку 60-х років XIX століття канцелярія попечителя Київського учбового округу дає дозвіл на спільне проведення практичних занять у Києво-Подільському та Либідському парафіяльному училищах вихованців Київської тимчасової педагогічної школи разом з їхніми керівниками, вчителями 1-ї та 2-ї Київської гімназії та студентами Університету Св. Володимира. Про це ми дізнаємось з листа директору училищ Київської губернії від інспектора Київського учбового округу на основі його подання товаришу Мі-

ністра народної освіти від 10 травня 1862 року [1, с. 3]. Такими заходами канцелярія попечителя намагалася як підвищити якість викладання у середніх навчальних закладах, так і працівників цього рівня освіти. Того ж року канцелярія округу в особі штатного наглядача опікується тим, щоб екзаменування осіб на право викладання у сільських парафіяльних школах, проходила згідно з тими правилами, що були прописані Міністерством народної освіти, і ніяких порушень не допускалось [1, с. 5]. Того ж місяця старший чиновник з особливих доручень у листі до директора училищ Київської губернії незадоволено зазначає, що «деякі з осіб», які мають свідоцтва про право викладання, не дотримуються правил, прописаних Міністерством освіти, а «займаються навчанням дітей у довільно відкритих, без відома начальства, сільських школах», викладають предмети, що «не відповідають статуту», а «потім виправдовують себе тим, що вони не знали», що ці предмети мали бути «визначені законним порядком». Імперський чиновник роздратовано докладає, які причини наводять такі особи, щоб виправдати себе: вчинили так «з незнання», не зрозуміли того, що було написано в їхніх свідоцтвах, а їм ніхто не пояснив. Далі уповноважений чиновник суворо наказує, щоб надалі згаданим особам усе роз'яснили, а його сповістили, чи усе їм зрозуміло [1, с. 9]. На жаль, у листуванні не вказано, які саме предмети, що викладалися без дозволу, в даному випадку малися на увазі.

Бюрократичний апарат російської імперії уважно слідкував за поведінкою і моральним станом педагогічного складу середніх навчальних закладів країни. В цьому питанні чиновникам від освіти допомагали представники церкви, до яких, зокрема, зверталось населення за допомогою, коли з'являлись приклади недостойної поведінки викладачів та вихователів шкіл та гімназій. Так, у документах Міністерства народної освіти знаходимо листування чиновників Київського учбового округу з директором училищ Київської губернії щодо недостойної поведінки працівників освіти. Значна кількість матеріалів стосується впливу на освіту з боку представників церкви, зокрема, донесень на викладачів середніх та вищих навчальних закладів. Так, у листі директору училищ Київської губернії від 12 грудня 1862 року з канцелярії попечителя Київського учбового округу знаходимо інформацію про те, що на учителя Скуратівської народної школи Свидницького доносив священник Скурат Загоровський, але при перевірці ці відомості не підтвердилися, за що останній був звільнений з посади [1, с. 16]. Пізніше у листі зазначалося, що Київський митрополит підтвердив звинувачення з боку прочан церкви в с. Скурат означеного учителя Свидницького у пияцтві, образах парафіяльного священника та нанесення побоїв маленькому хлопчику

«без усякої причини» [1, с. 16].

Політика імперської бюрократії у сфері освіти була спрямована на те, щоб мінімізувати вплив на молодь національного руху як українського, так і польського населення тогочасної України. У грудні 1863 року у листі до директора 2-ї Київської гімназії з канцелярії попечителя Київського учбового округу вказувалося на інформацію від київського старшого поліцеймейстера про те, що на Хрещатику був затриманий учень педагогічної школи Микола Ольшанський у «малоросійському костюмі у сивій смушквій шапці», і зазначалося, що необхідно заборонити вихованцям педагогічної школи з'являтися у публічних місцях в одязі, «забороненому урядом», і за це передбачалося суворе покарання [1, с. 30]. Про заборону української мови у досліджуваний період добре відомо, але збереглися і численні свідчення того, що українська література все ж друкувалася і розповсюджувалася. Зокрема, в донесенні російського посланця у Константинополі за 1866 рік сказано, що відбулось переправлення через деяких професорів Київського університету до України «якоїсь обурливої брошури на малоросійській мові» у великій кількості [9]. Бачимо, що пряма адміністративна заборона на українську мову та літературу програє перед загальними процесами націотворення. Тому самодержавна бюрократія вдається до опосередкованих управлінських прийомів, зокрема, агітації за російську мову та літературу, для чого створювались імперські навчальні заклади навіть за кордонами імперії. Так, в квітні 1877 року канцелярія попечителя Київського учбового округу інформує про запрошення усіх бажаючих вступити в Лейпцігську філологічну семінарію, яка була утворена при Лейпцігському університеті російським імператором. Вищі навчальні заклади гуманітарного спрямування вочевидь використовувалися російським самодержавством як засіб боротьби із національними культурами численних народів імперії та утвердження культурної матриці «руського міра», а тому і заохочували молодь вступати в імперські університети, подалі від рідних земель [2]. В той же час адміністративними методами обмежувалося або прямо заборонялося представникам народів російської імперії вступати у вищі навчальні заклади. Наприклад, у листуванні попечителя Київського учбового округу за червень 1873 року знаходимо рекомендацію запрошувати до продовження навчання в Імператорському історико-філологічному інституті для отримання кваліфікації викладача у середніх навчальних закладах з можливістю отримувати фінансову допомогу кращих і найбільш моральних учнів, але «осіб польського походження в Інститут не приймати» [2]. А в січні 1874 року у тому ж листуванні знаходимо свідчення того, що чиновники турбуються про те, що слухачі, які мають право на матері-

альну допомогу, не всі за такою з'явилися [2].

Фінансовий стан навчальних закладів, їхнє утримання та розпорядження коштами для оплати роботи педагогічного складу та винагороди за успіхи – це ще один широкий спектр проблем, яким опікувалася самодержавна імперська бюрократія в сфері освіти. Так, у листуванні канцелярії попечителя Київського учбового округу знаходимо інформацію про те, що представлення Міністерства народної освіти щодо витрат на покриття дефіциту по утриманню однієї з київських гімназій розглядалося у Державній раді, в департаменті економіки російської імперії у квітні 1883 року. За результатами засідання було прийнято рішення залучити всі можливі заходи, щоб на майбутнє навчальні заклади не перевищували на своє утримання тих сум, які були в їхньому розпорядженні і не допускали перевищення витрат над прибутками [3, с. 29].

Господарські справи освітніх закладів були під постійним контролем чиновників Київського учбового округу. У циркулярах канцелярії попечителя округу за 1883 рік знаходимо повідомлення про особистий огляд попечителем навчальних закладів, який переконав останнього у крайній незадовільності у більшості випадків стані дозволених і проведених у навчальних закладах робіт: «не враховуючи того», що «показання по кошторису роботи проводяться недбало, з відступами від кошторису та з недоброякісного матеріалу», а часто відбувається заміна на такі роботи, які не були передбачені по кошторису, і на які не було надано дозволу у «встановленому порядку» [3, с. 38].

Адміністрування роботи навчальних закладів м. Києва у другій половині XIX століття включало детальне відслідковування чиновниками кількості бажаючих вступити до гімназій кожного року, яка постійно зростала. У річному звіті про стан Київської жіночої гімназії за 1879 рік зазначається, що «7 клас з 25 серпня, а 5 клас, з дозволу начальства, розділені на 2 паралельні відділення» саме «внаслідок перевищення з року в рік ученицями, які закінчили прогімназії Південно-Західного краю». Тут же підкреслюється, що імператорським указом було затверджено, що всі випускниці прогімназій мають бути допущені до вступу в Київську жіночу гімназію для продовження навчання [4, с. 27].

Освітня політика в умовах самодержавства зосереджувалась на всебічному імперському вихованні, примножуючи та нав'язуючи великодержавні наративи у навчальних закладах усіх рівнів. 11 лютого 1886 року у циркулярі попечителя київського учбового округу зазначається, що попечителі учбових округів, деякі земства та міські спільноти часто звертаються у міністерство народної освіти з проханнями про присвоєння тих чи інших найменувань і навіть присвоєння імен членів царської сім'ї

навчальним закладам, що утримувалися на рахунок казни [4, с. 47].

З появою перших народних бібліотек наприкінці 50-х років XIX століття зростає зацікавленість у читанні серед широких верств молоді, особливо тих соціальних груп, які раніше майже зовсім не мали такої можливості. Молоді люди прагнули читати книжки рідною мовою, на жаль, самодержавна бюрократія добре зрозуміла це прагнення, як результат – сумнозвісний Валувський указ 1863 року. Але йти проти широкої течії просвітництва владі було важко і вона намагається продемонструвати свою здатність вчасно реагувати на веління часу – бібліотеки в середніх навчальних закладах починають закупати набагато більше літератури, ніж у попередні роки. Чиновникам же від освіти додається роботи по контролю за цим процесом. Важливою статтею адміністрування діяльності середніх навчальних закладів Києва з боку освітнього чиновництва були списки книжок, які дозволялося читати тогочасній молоді. Бібліотеки в гімназіях були двох типів: так звані фундаментальні та учнівські, які формувались окремо. Так, згідно з річним звітом у 1879 році до київської жіночої гімназії надійшло книжок на суму 603 карбованці 90 копійок, а зібрання підручників збільшились на суму 120 карбованців 60 копійок [4, с. 27]. До фундаментальної бібліотеки були придбані твори М. Гоголя – 4 томи на суму у двох екземплярах на суму 10 карбованців, М. Островського – 9 томів на суму 14 карбованців, І. Тургенева – 8 томів на суму 20 карбованців, твори Л. Толстого – 11 томів у двох екземплярах на суму 33 карбованці. До учнівської бібліотеки було придбано твори Ж. Верна на суму 6 карбованців, Т. Майн Ріда та багатьох інших зарубіжних письменників [4, с. 27]. У цьому ж документі зазначалося, що був закуплений новий підручник із викладання російського мовознавства «Історія російського мовознавства» (рос. мовою). Крім того, бачимо такі видання, як «Жителі Європи», «Історія педагогіки», які видавалися в С.-Петербурзі і цілком базувалися на консервативно-самодержавних педагогічних концепціях. Звичайно, творів українських авторів ми тут не знайдемо.

У досліджуваній період при жіночих гімназіях відкривали Вищі жіночі курси, як це відбулося у Києві. У листуванні попечителя київського учбового округу з установчим комітетом щодо відкриття та організації Вищих жіночих курсів в м. Києві знаходимо свідчення про гімназію для осіб, що бажають влаштувати дітей у навчальний заклад: у гімназії викладають ряд обов'язкових предметів та так звані необов'язкові. До перших відносяться закон Божий, російська мова, арифметика, історія всесвітня і російська, основи фізики, історіописання та жіночого рукоділля. До других відносили мови французька та німецька,

малювання, співи і танці [5].

Жіночими гімназіями в Києві опікувалося Головне управління імператриці Марії. Окрім численних питань освітньо-виховного процесу в закладах, умов проживання вихованок, ця інституція «входить», як сказано в документах, із питаннями про нагороди викладацького складу гімназій. 19 вересня 1880 року четверте відділення власної його імператорської величності канцелярії надіслало циркуляр попечителю Києво-Фундуклеєвської та Києво-Подільської гімназій про необхідність старанної перевірки учителів, яких представляють до нагород, бо «головне управління... вимушене буває входити у зайве листування з закладами» [6, с. 1]. З відчутним роздратуванням царські бюрократи пишуть: «Особи, що заслужили на почесні нагороди за службу по сторонньому відомству, не можуть тим не менш бути представлені до нагород за відомством Імператриці Марії раніше 3-х років з часу отримання ними останньої почесної нагороди за виключенням лише тих випадків, коли службовці, які довготривалою та особливою працею, що виходила з ряду звичайного, визнаються найближчим начальством гідними нагороди поза правил» [6, с. 6].

У звітному році ресурси для утримання гімназії склалися з наступних сум: 1) штатні суми асигнувань з державного казначейства, зокрема: а) на особистий склад – 9 700 карбованців; б) на господарські витрати – 6 200 карбованців; 2) збір грошей з учнів за навчання - у зазначеному році сума збору за навчання з учнів складала 8 332 карбованців 50 копійок. Плата за навчання з кожної учениці в рік складала: у підготовчому класі – 10 карбованців, в інших класах – по 25 карбованців за обов'язкові для всіх предмети, а за необов'язкові предмети (французька та німецька мови) – по 7 карбованців 50 копійок з кожної учениці. Вказується, що з цих сум були зроблені відрахування у державне казначейство для господарських потреб гімназії – 1500 карбованців; крім того, на винагороду викладача іноземних мов та співу римо-католицького віросповідання – 24 411 карбованців, на нагороди і допомогу працівникам – 1 605 карбованців, на посібники для учениць – 994 карбованці, на виїзди лікаря – 250 карбованців на інші потреби – 1 571 карбованець 25 копійок, а всього було витрачено 8 332 карбованці 50 копійок [4, с. 28]. Гімназія в цей період розміщувалась у приватному будинку громадянки на прізвище Рапопорт, якій виплачувалась платня у розмірі 4 500 карбованців на рік. [4, с. 28]. На перше січня 1879 року учениць було 341, а на 1 січня 1880 року їх стало 373 [6, с. 29].

Цікаві дані знаходимо щодо соціального складу учениць даної гімназії в розглядуваний період. Більша частина дівчат відносились до дворянського стану та чиновницької страти –

від 201 до 224 в 1879 та 1880 роках, кількість доньок священнослужителів була на другому місці – 63-64; з міщан було 52 та 65 учениць відповідно. Були і вихідці з селян: відповідно 20 та 11 у вказані роки. У ці роки у гімназії навчалися і дівчата з інших країн – 5 і 9 відповідно у 1879 та 1880 році [4, с. 30].

Учениці проживали на квартирах: найбільша платня складала 300 карбованців, а найменша – 200 [4, с. 32]. Учениць, що проживали на приватних квартирах було 61, тобто 16, 35% з загальної кількості вихованок [4, с. 32]. Інколи гімназистки квартирували у вчителів: так, у викладача Закону Божого протоієрея Підвищого квартирувало три учениці [4, с. 32].

Чиновники міністерства просвіти слідкували як за манерою поведінки вихованців освітніх закладів Київського учбового округу під час навчання і відпочинку, так і за характером письма і вмінням використовувати можливості мови (російської, звичайно). Так, на засіданні комісії Київського учбового округу було зазначено, що навіть професори Університету Св. Володимира, які викладали в гімназіях та приймали екзамени, звертали увагу на нерозбірливість та неохайність письма учнів, коли вони писали відповіді на іспитах для вступу в університет або на атестат зрілості [7, с. 82]. У другій половині 80-х років XIX століття знаходимо у документах свідчення того, що кількість бажаючих вступити в С-Петербурзький історико-філологічний інститут надзвичайно зросло: їх «кількість зросла настільки, що... кількість кандидатів перевищує кількість відкритих вакансій» [7, с. 81]. Абітурієнти із не дуже високим значенням атестату ще мали змогу подати документи в липні 1887 року, а уже в серпні бажаючих з невисоким результатом уже не приймали [7, с. 82]. Освіта стає потрібною широким верствам населення.

Поряд з адмініструванням фінансового та господарського стану навчальних закладів в кінці 80-х років XIX століття знаходимо численні свідчення втручання чиновників учбового округу у процес виховання, дотримання правил дисципліни та формування майбутніх патріотів імперії. У протоколі засідання комісії Київського учбового округу 11 березня 1885 року сказано: «Школа має посіяти в учнях тверде переконання, що недотримання вимог благоприсойності і ввічливості слугує демонстрацією моральної розбещеності та може мати дуже сумні наслідки для подальшої долі молодої людини» [7, с. 82]. При цьому зазначається, що не лише навчальний заклад відповідає за виховання благоприсойної поведінки, але й інститут сім'ї, який, на жаль з цим завданням не справляється через «малоосвіченість або внаслідок помилкового погляду на значення благоприсойності та ввічливості в справі виховання і мало звертають увагу на цю безумовно важливу сторону виховання» [7, с. 82]. Контроль над поведінкою учнів

здійснювався як із боку відомчої бюрократії міністерства освіти, так і жандармським відділенням, які, у свою чергу, поклали велику відповідальність на батьків [10, с. 41-43].

Канцелярія попечителя округу велику увагу приділяє і колу зацікавлених учнів, зокрема читанню книжок, будучи добре обізнаною, що цією проблемою опікуються такі видатні діячі українського національного руху як В. Антонович, М. Драгоманов та інші. На відміну на останніх, чиновники турбувалися про виховання майбутніх поколінь у дусі імперської відданості престолу і церкві. Так, 28 березня 1886 року в листі до директора другої київської гімназії зазначалося, що декілька вихованців старших класів середніх навчальних закладів округу не задовольнилися читанням книг, які є в учнівській бібліотеці, замість того, щоб звернутись до безпосереднього начальства або до наставника, з боку якого отримали б безумовну підтримку, вирішили заснувати товариство під назвою «гурток саморозвитку». До того ж, висловив незадоволення чиновник, члени цього новоутвореного товариства в кількості 15 чоловік збирали гроші по 20 копійок для придбання книжок, які не є такими, що дозволені чи схвалені міністерством освіти. Було проведено «дiзнання», на якому учасники повідомили, що гурток був лише продовженням дитячих зібрань для ігор і не мав будь-якої «політичної тенденції». Незважаючи на це, чиновник подібні гуртки заборонив, а інспекторам і наставникам наказав відвідувати місця проживання вихованців на предмет порушення «благопристойної поведінки» [7, с. 95]. Далі зазначалося, що «задля задоволення потреб юнацтва в спільному читанні наукових статей та літературних творів і спільному обговоренні прочитаного», корисно було б влаштувати в стінах навчальних закладів в позаурочний час, напередодні або під час святкувань, зібрання для учнів старших класів, на яких самі викладачі вели б розмову з учнями про наукові питання, які їх цікавлять, а також літературні зібрання під керівництвом викладача, де учні могли б тренуватися у декламації, співі та виконанні музичних п'єс, розвиваючи тим самим в собі смак до художніх розваг, на «які наша школа майже не звертає уваги» [7, с. 96].

Адміністрування життям середніх навчальних закладів торкалось також і святкувань різних ювілеїв – днів народження імператора, імператриці, великих князів, пам'ятних дат. У циркулярах Київського учбового округу знаходимо обширне листування щодо запобігання «підношенням начальствующим особам» від «спільнот та станів як разом так і окремо» під будь-яким приводом задля виразу вдячності через створення пам'ятників, «виставлянням в публічних місцях портретів», речами, адресами та грошовими пожертвами, які всі оголошувалися такими що заборонені

[8, с. 1]. З власної канцелярії «Його величності» циркулярно до закладів «Імператриці Марії» спрямований був лист щодо порушення положення 1876 року, яке пізніше, у 1886 році, подовжено, де говорилося, що без «височайшого дозволу» забороняється або не допускається без попереднього дозволу вищого начальства святкування ювілеїв як державних службовців, так і благодійних товариств і закладів, підпорядкованих уряду [8, с. 1]. У цьому ж документі підкреслювалась заборона на будь-які пожертви з приводу святкування будь-яких ювілеїв без відповідного попереднього дозволу. [Там само] Тут же знаходимо свідчення боротьби з корупцією: будь-які збори або підписки на пожертви серед осіб, що «знаходяться під начальством або у службовій залежності» суворо забороняються. Крім того, зазначалося, що «святкування ювілеїв не має служити приводом для представлення до нагород» [8]. Критикувалося також і те, що ювілеї керівних чиновників часто святкуються в довільно обрані терміни, не тільки 25-річні (що вважалося майже обов'язковим), і святкуються знову ж таки без правильного погодження, підкупляючи при цьому лестоцями та певними подарунками самих ювілярів. Такі святкування, підкреслювалось в листі, здійснюють розбещуючий вплив, який надалі формує такі явища як хабарництво та підлабузництво, а також намагання піднятися по кар'єрній драбині через лестоці [8].

У «височайшому» листі увага звертається і на те, що прояви хабарництва і корупції мають місце не тільки на рівні навчальних закладів, але і у середовищі учнів: подібні «явища» проявляються, на жаль, серед бідних, і «зовсім злиденні батьки бувають вимушені вносити за своїх дітей підневільну данину», щоб їхні діти не піддалися невігідним наслідкам ухилиння або відмови. Відповідальність за подібні прояви хабарництва або навіть корупції була цілком покладена на керівників закладів [8]. Очевидно, що хвороби управління, зокрема і освітньої системою, в російській імперії були такі ж, як в усі часи, крім того, прямим адмініструванням ця хвороба не лікується, і чиновництво було змушене з ними боротися, але не достатньо успішно, про що свідчать численні нагадування у листуванні Канцелярії Київського учбового округу.

Управління освітньо-виховним процесом в середніх навчальних закладах Києва у другій половині XIX століття у першу чергу переслідувало виховання самодержавного патріотизму, вірності російській імперії та монаршій родині, зверхньо-шовіністичне ставлення до всіх народів, що населяли країну, а тому адміністрування освітнім процесом самодержавною бюрократією супроводжувалось боротьбою з національним рухом, обмеженням прав особистості, переслідуванням інакомислення та свободи висловлювань. Не-

зважаючи на це, детальний аналіз архівних документів доводить існування певних каналізаторів просування української культури у сферу освіти. Чиновництво від освіти не могло не реагувати на широкий просвітницький рух на теренах України в цей період, і намагалося бути «на висоті», допускаючи інколи поширення елементів національних культур – української і польської – в освітній простір. Крім того, документи свідчать, що державні установи в даний період намагалися всляко розширити соціальний спектр вихованців, допускаючи учнів з найнижчих верств населення до середніх навчальних закладів, що, вочевидь, було виявом бажання вирвати ініціативу у недільних шкіл. Всебічна увага до побутових умов життя учнів закладів середньої освіти мала місце більше на папері, адже звертання інспектора учбового округу до директорів гімназій щодо негативних явищ у забезпеченні побутових умов життя вихованців далеко не завжди задовольнялися. Отже, освітньо-виховний процес в середніх навчальних закладах м. Києва другої половини XIX століття протікав під постійним, часто дріб'язково-жорстким, контролюючим тиском з боку складної бюрократичної машини, очолюваної Міністерством народної освіти, яка будь-які моменти цього процесу підпорядковувала єдиній меті – формуванню законослухняного громадянина самодержавної імперії.

(2024) Osoblyvosti kerivnytstva osvitno-vyhovnum procesom v navchalnykh zakladach Kyieva v drugij polovyni XIX stolittiya (Peculiarities of management of the educational process in educational institutions of Kyiv in the second half of the 19th century) / Hileia, Kyiev, 2024, 37-45 p.

1. Державний архів Києва, Ф.81, Оп.54, Од. зб. 5
2. Державний архів Києва, Ф.81, Оп.54, од. зб. 21
3. Державний архів Києва, Ф. 254, Оп.1, Сп.6
4. Державний архів Києва, Ф.55, Оп. 2, Од. зб. 25,
5. Державний архів Києва, Ф. 244, Оп.1, Од.зб. 20
6. Державний архів Києва, Ф. 91, Оп.2, № 1,
7. Державний архів Києва, Ф. 81, Оп.54, од.зб/справа. 11,
8. Державний архів Києва, Ф.90, Оп.1, Сп. № 2008
9. Інститут рукописів ЦНБ України, Ф. 1, Сп.11433
10. Попова О. Б., Соколова Н. Д., Олексин І. Я. (2024) Особливості керівництва освітньо-виховним процесом в навчальних закладах Києва у другій половині XIX століття. Гілея, Київ, 2024. С. 37-45.

1. DAK. 81. 54. 5. [in Russian]
2. DAK 81. 54. 21. [in Russian]
3. DAK 254. 1. 6. [in Russian]
4. DAK 55. 2. 25, [in Russian]
5. DAK 244. 1. 20. [in Russian]
6. DAK 91. 2. № 1. [in Russian]
7. DAK 81. 54. 11. [in Russian]
8. DAK. 90. 1. № 2008 [in Russian]
9. Instytut rukopysiv CNB Ukrainy 1. 11433.
10. Popova O. B., Sokolova N. D., Oleksyn I.